

Чернікова Л.Ф.

ІСТОРИЗМ І РОМАНТИЗМ П'ЄСИ І.К.КАРПЕНКА-КАРОГО (І.ТОБІЛЕВИЧА) «ГАНДЗЯ»

В 1902 році була написана остання з п'єс Карпенка-Карого на історичну тематику – драма з часів руїни «Гандзя».

Якби не з'явилась ця драма, критики й історики творчості Карпенка-Карого вважали б, що в трагедії «Сава Чалий» він, нарешті, вийшов і міцно став на широкий шлях справжньої історичної драми, якого так довго і болісно шукав, зазнавши ряд серйозних невдач і гірких розчарувань. Поява драми «Гандзя» та ще після таких шедеврів, як «Сава Чалий» та «Хазяїн», ще більш незаперечно підтверджує, по-перше, правильність думки, що один талант і навіть реалістичний творчий метод художника нічого не дасть; по-друге, поява «Гандзі» свідчить і про те, яким тяжким і складним був процес боротьби за утвердження реалізму в українській драматургії кінця XIX століття, особливо в жанрі історичної драми.

Багато дослідників творчості Карпенка-Карого дивувались і не могли зрозуміти, як могло трапитись, що після комедії-жарту «Паливода XVIII століття» й історично-побутової мелодрами «Лиха іскра ...» з'явилась не перевершена ніким в історії української драматургії трагедія «Сава Чалий», а потім знову через три роки після «Сави Чалого» – драма «Гандзя». Карпенко-Карий зараховував «Гандзю» до числа серйозних, кращих своїх п'єс і болісно реагував на критику цієї драми. Він, наприклад, не хотів визнати навіть зауважень П.К. Саксаганського, з яким жив і працював, як кажуть, душа в душу. На драму «Гандзя» Карпенко-Карий покладав великі надії. Коли драма була ще в цензурі, він писав синові: «Нема чим освіжити репертуар. Думаємо всі, що «Гандзя» б значно освіжила, та ба і досі нема з цензури... Прямо розбій. Де ж? 8 місяців у цензурі лежить «Гандзя».* А в листі від 1 серпня 1903 року Карпенко-Карий уже з задоволенням сповіщає синові: «Вчора пройшла «Гандзя» перший раз. Красота пасажів, інтерес змісту, гарна одежа зробили своє діло: п'єса мала очевидний успіх». В той же день він писав і в листі до дочки: «Таких п'єс в репертуарі ще не було, через те публіка і актори були в настрої». Так, п'єса мала свої сильні та слабкі сторони. По-різному до п'єси ставились і критики.

Якщо постановка п'єси дійсно подобалась певній частині глядачів, то, мабуть, не своїм змістом, а швидше гарним зовнішнім оформленням: одягом артистів, що ілюстрував історію етнографії, красою пасажів, про що пише сам автор, а також складом артистів.

Карпенко-Карий не помітив відразу, що саме цікавило в його п'єсі глядача і якого саме глядача. Незабаром виявилось, що сам зміст п'єси, поставленої другорядними трупами артистів, не цікавив народного глядача; у провінції п'єса не мала успіху, тому Карпенко-Карий зняв її з масового репертуару. В листі до «Товариства драматичних письменників...» (від 3 липня 1904 року), він писав: «Есть несколько новейших моих драм и комедий, выполнение которых совсем не под силу множеству мелких малорусских трупп, и они, ставя их на сцене, дискредитируют достоинство этих пьес; поэтому я бы хотел, чтобы эти сложные пьесы, требующие хорошего ансамбля, ставились только с моего особого разрешения на провинции и в столицах». (Підкреслення скрізь Карпенка-Карого – Л.Ч.). До таких «складних» п'єс зараховував Карпенко-Карий, крім «Гандзі», ще «Суету», «Житейське море» і «Прислужники», якраз п'єси особливо суперечливі за своїм ідейним змістом.

Таке різке розходження між ідейним змістом «Сави Чалого» і «Гандзі» – двох останніх п'єс Карпенка-Карого на близьку змістом історичну тематику – і також різке розходження між суб'єктивними поглядами автора і об'єктивною критичною оцінкою драми «Гандзя», даною глядачем і критикою, вимагає серйозного розгляду ідейно-тематичної основи цієї драми з метою з'ясування причин такого розходження, а не відмахнутись від п'єси однією фразою, як це зробив Б.І. Шнайдер, бо, мовляв, «Лиха іскра . . .» або «Гандзя» не можуть зменшити автора «Сави Чалого» в розвитку нашої історичної драматургії, бо немає потреби звертати увагу на «Гандзю», коли в Карпенка-Карого є така п'єса на історичну тему, як «Сава Чалий» [21].

Ідейний зміст драми «Гандзя» якщо і не тотожний ідейному змістові трагедії «Сава Чалий», то, в усякім разі, дуже близький до нього; там і тут основна ідея – засудження зради своєї вітчизни і народу заради особистої користі: багатства і любові. В обох творах драматург реалізує свій ідейний замисел на матеріалі визвольної боротьби українського народу з-під національного і соціального гніту польської шляхти і тих внутрішніх конфліктів і протиріч, що виникали в процесі цієї боротьби між народом і панівними верствами українського суспільства, з одного боку, і між представниками козачої старшини різної політичної орієнтації (турецької чи польської), з другого боку. Карпенко-Карий показав, що, не дивлячись на те, що Сава Чалий добровільно перейшов на бік польської шляхти, а Гандзю насильно викрав польський полковник Пиво-Запольський і потім покоровив її багатством і ласкою, все ж і Сава, і Гандзя є зрадниками своєї вітчизни, і обоє вони одержують заслужену кару – прокляття і смерть від руки посланців свого народу. У цих двох п'єсах Карпенко-Карий показує лише різні причини і приводи до зради у Сави і в Гандзі, але суть їх одна і та ж: хто хоче примиритись і подружити з панами, той мусить стати ворогом народу. Сава спочатку одержав запевнення від гетьмана Потоцького, що йому збережуть

---

* Лист без дати, написаний десь у першій половині 1903 року. Зберігається лист в Музеї Українського театального мистецтва.

життя і дадуть масток і бажану славу, і тоді перейшов на службу до польського короля з думкою про те, що він зможе таким чином служити народу. Ставши ж другом панів, Сава і сам став паном і повинен був прийняти католицьку віру. Гандзя ж, як бранка, потрапляє в оточення польської шляхти силоміць, а потім зраджує свій народ, виправдуючись тим, що вона покорилась силі. Навіть рідному брату, який прибув, щоб визволить її, Гандзя заявляє: «Ви не вміли і не мали сили боронити мене від тих пригод, які дощем лилися на мою бідну голову: шарпали мене, як тварюку, зневажали, перекидали з рук в руки, як непотрібний крам.

... Я нікого не виную, не винувать же й ти мене! Я знаю, що ви не мали снаги боротись з силою страшною; а ті, що силу мали, завзялись віддати мене в неволю і тому тільки тішились мою вродою. Дорошенко слав мене до турка на гостинець, Ханенко взяв для себе і в Білій Церкві, як у тюрмі, невольницею держав. А Болеслав вирвав мене раз, вирвав і вдруге від них, оточив розкошами, пестив мене, як щирий коханець, окутав усю оксамитом, обсипав перлами й коралами, послав під ноги килими такі, що фарбами своїми вбирали в мене свої очі! І в голові, і в серці, і в очах у мене все перемінилось. Я полюбила розкоші, я покохала Болеслава і стала жінкою його! Тепер життя моє – солодке раювання, кращого немає в цілیم світі, і я забула все для нього, і так себе в тім стані полюбила, що не вернусь до вас ніколи!»

В цьому діалозі Гандзі з братом Грицьком, Карпенко-Карий викриває «філософію» зради, якою прикривали свої вчинки ті, хто відмовлявся від свого народу і батьківщини заради особистої користі. Але тут немає виправдання зради з боку Гандзі, яке приписував Карпенку-Карому Борщаговський. Карпенко-Карий не виправдує зради Гандзі, а, навпаки, різко

засуджує її устами рідного брата Грицька, який, довідавшись, що його сестра вже стала «ясновельможна пані» і католичка, вигукує: «Як же тебе земля держить!» Коли Гандзя, виправдуючи свою зраду, намагається обвинуватити своїх земляків у тому, що вони не вміли і не мали сили боронити її від лихих пригод, Грицько спростовує і цю брехню зрадниці: «Брешеш, «вельможна пані!» Я кров свою для тебе не жалів і підставляв не раз скрізь голову мою... Зінько ж життям за тебе заплатив!» Грицько обвинувачує Гандзю в тім, що вона патріотичні почуття й обов'язки перед батьківщиною «потоптала за ласощі панські». «На ланцюзі тебе я потягну додому, – каже він гнівно, – і потопчу в багно твої убори дороги!»

Карпенко-Карий засуджує вчинок Гандзі як антипатріотичний, що вимагає найтяжчої кари. Тому Гандзя, втративши натхненника і захисника своєї зради - Пиво-Запольського, з словами: «Убили милого мого - і я не хочу жити!» – кидається з вікна замку в глибоке провалля.

Із змісту п'єси видно, що помислами Карпенка-Карого керували його глибоко патріотичні почуття. Він засуджує міжусобну боротьбу, яка точилась між гетьманами турецької і польської орієнтації; він смертно карає зрадницю Гандзю, не дивлячись на те, що вона була в певній мірі жертвою цієї боротьби, і все ж при самих щирих намаганнях Карпенку-Карому в «Гандзі» не вдалось створити справжньої патріотичної драми, як у «Саві Чалому». Основна причина творчої невдачі Карпенка-Карого в драмі «Гандзя» не в тому, що він звернувся до складної історичної теми з часів т.зв. «руїни» (1663-1687 рр.) і не зміг розібратись у складності й суперечностях історичних подій, а в тому, що Карпенко-Карий, навіть не пробув серйозно розібратись в історичних подіях, хотів розкрити зміст епохи «руїни» на вигаданому реакційно-романтичному сюжеті, взятому в Костомарова і польського реакційного історика Ролле про боротьбу українських гетьманів Дорошенка і Ханенка між собою, а також з польським шляхтичем полковником Пиво-Запольським за красуню Гандзю. Не змігши розкрити суті історичних подій соціального характеру і змісту через особисті й інтимні відносини між самими гетьманами, з одного боку, а також між гетьманами і українським народом, з другого боку, Карпенко-Карий вдався до символізації образу України в особі дівчини-красуні Гандзі. Таким чином, хіба Карпенка-Карого починається не з вибору теми й ідеї драми, а з вибору сюжету для реалізації ідейно-тематичного задуму.

Трагедія «Сава Чалий» принесла великий успіх Карпенку-Карому, тому він, очевидно, хотів продовжити і розвинути актуальну для сучасності історичну тему боротьби із зрадниками народу, і обрав темою драми «Гандзя» один із варіантів тієї самої теми, яку так успішно розв'язав у «Саві Чалому». Але щоб уникнути самоповторювання, вимогливий до себе драматург вдався до іншої форми її художньої реалізації, і виявився безсилим перед складністю такої форми – розкриття соціальної суті історичної епохи через інтимно-побутові взаємовідносини історичних осіб. Оперуючи в такому випадку другорядними і треторядними історичними фактами, драматург ставився до них як до першорядних, основних, а тому, ставши на такий шлях, змушений був у деяких сценах піднести образ дівчини Гандзі до рівня і значення ролі України між претендентами (Дорошенком і Ханенком) на гетьманську булаву. Замість того, щоб сюжет про красуню Гандзю вилести як другорядний в основний сюжет боротьби між гетьманами за Україну, Карпенко-Карий зробив сюжетну лінію Гандзі в драмі самостійною і надав їй першорядної функції в драмі. Це і змусило навіть досвідченого драматурга-реаліста вдатись до хворобливої символіки, до створення досить дивного символічного образу Гандзі-України. Все це збільшило суперечності драми, у якій і так було багато фактів, що не відповідають історичній дійсності, у тім числі суперечливий і сам принцип, покладений в основу символіки, бо він ніяк не в'яжеться з історичними фактами.

І. Карпенко-Карий цілком відверто дає зрозуміти, що начебто доля України була така ж сама, як доля красуні-Гандзі. Так, Пиво-Запольський каже про Гандзю: «Я вкрав у Дорошенка прекрасну, як сама Україна, дівчину Гандзю». Комендант Білоцерківської кріпості Лобель говорить: «Нещасна Гандзя! Життя

її руйнують, як увесь край!». Але такої символіки Карпенко-Карий дотримується не до кінця драми, бо його ідейна концепція розходиться з ідейною тенденцією оповідання Ролле, яке Карпенко-Карий поклав в основу сюжету драми. Тому в розв'язці драми Карпенко-Карий відкидає символічну схему Гандзя-Україна і засуджує зраду Гандзі просто як особи, бо інакше він повинен був би, логічно ідучи, засудити Україну за ту визвольну боротьбу, яку вів народ український проти шляхетської Польщі. Символіку Карпенко-Карого Гандзя-Україна не можна перенести на історичні факти, бо тоді вийде все від початку і до кінця суперечливим, антиісторичним. Справді, якщо стати на точку зору, що Гандзя-Україна, за яку борються два гетьмани і польський полковник та ще брат Гандзі, який прибув з Лівобережної України як представник воз'єднаного народу, то незрозуміло чію сторону захищає автор драми. Ставши перед такою дилемою, Карпенко-Карий відмовляється від символіки, якою інтригував протягом чотирьох попередніх актів, і обвинувачує і карає уже не Гандзя-Україну, а лише Гандзя – «ясновельможну пані» і католичку. Тому фінальні слова Ханенка: «яка важка помилка: вона кохала, а я думав визволить її з неволі від нелюба і зруйнував її щастя?» також стосуються не символічного образу Гандзі-України, а Гандзі – жінки, яка за багатство покохала ворога свого народу.

Карпенко-Карий засуджує вчинок Гандзі як антипатріотичний і дає навіть устами служанки Катерини пораду, як повинна була поступити Гандзя, потрапивши в тяжке становище бранки. Гандзя, відчуваючи, що починає любити Пиво-Запольського, просить у Катерини поради, як їй бути, щоб і не зрадити своїм патріотичним почуттям і слову, даному нареченому Зінькові, який за неї пішов на смерть. Але двох рішень не може бути. На таке питання дівчина-патріотка, панська наймичка Катря відповідає, показуючи з вікна прірву: «Оце ж тобі рятунок: коли не хочеш зрадити всьому, що перше було миле, стань на оце вікно й туди – сторч головою».

Коли б Гандзя прийняла цю пораду і ще до переходу на бік Пиво-Запольського кинулась у прірву, вона б зробила патріотичний вчинок. Але Карпенко-Карий ускладнює вчинки Гандзі, збільшує її провину перед своїм народом і його православною вірою, подібно до М. Старицького в «Марусі Богуславці», штучно підштовхує Гандзя на антипатріотичний вчинок, щоб потім жорстоко покарати її самогубством аж у останньому акті для більшого сценічного ефекту. Як видно, Карпенко-Карий хотів зробити Гандзя жертвою епохи «руїни», а в її смерті – винними гетьманів, які вели між собою боротьбу за панування над Україною. Це видно, наприклад, із слів Пелеха: «От як ви всі любите отчизну!... Україна погиба, вони ж готові кров за дівку проливать», або із слів Лобеля: «Нешасна Гандзя! Життя її руйнують як увесь край!» Нарешті, сама Гандзя вважає, що її доля,

доля бранки, була причиною її падіння. «О, зла фортуно, навіщо ти так Гандзя зіпсувала!». Але добровільним переходом Гандзі на бік польської шляхти Карпенко-Карий порушив ідейну спрямованість замислу образу Гандзі і замість займаної Гандзі як дівчини – патріотки і жертви епохи «руїни», Гандзя стала жертвою власної кмістості і пристрасті до багатства, а тому свою зраду вона намагається виправдати шуканням сильної опори для захисту від поневірянь. Через помилкову і тому невірну ідейну концепцію автора в драмі втрачається основна ідейно-сюжетна лінія. Драма розрослась в ширину, а не в глибину, що повинно було відбутись у відповідності з ідейним замислом. Драматург нанизав цілий ряд ідейно роз'єднаних сцен, драма вийшла композиційно рихлою, майже всі образи носять декларативно-ілюстративний характер.

Хоч Карпенко-Карий і скаржився на П. Саксаганського, який був незадоволений цією драмою, але правий був Саксаганський, який, в основному, вірно визначив причину помилки драматурга.

Об'єднана трупа П.К. Саксаганського і М.К. Садовського в 1903 році свої гастролі у Варшаві почала драмою «Гандзя» і цим підірвала інтерес глядача до театру корифеїв і ту повагу, якою користувалась знаменита трупа у глядача. «Гандзя» занастила весь варшавський сезон, – писав П.К. Саксаганський. Перший збір був 1100 карбованців, а далі як одрізало . . . Чим же це пояснити? Перший акт – страшенна нудота ... А що міг поляк винести після вистави, можна уявити з цих слів, що їх в останнім акті говорить Улас: «Горе тяжке, пані моя вельможна: покликали до себе, як рідного, і зрадою поганою зненацька вбили пана нашого полковника» – «Венце нігде не поїде на українські вистави», – сказав поляк, і дійсно не ходив. Українці, яких була жменька в Варшаві, питали: «Гандзя» ніби символізує собою Україну, – виходить, коли не з поляками, що сторч головою в безодню?» П'єса не подобалась і українцям. Далі П.К. Саксаганський дає правильну відповідь на питання, чому не подобалась п'єса ні полякам, ні українцям, які були демократично настроєні. «Найкраща українська трупа, – пише Саксаганський, – повинна була мати ідеологію: «Подай же руку козакові і серце чистое подай». (Підкреслення моє – Л.Ч.). А ми в першій же виставі показали гетьмана, що «зрадою поганою убив шляха» [18].

Драма «Гандзя» є свідченням ще однієї різновидності творчої поразки великого драматурга, коли навіть глибокий ідейний замисел загинув через невідповідність форми його реалізації, через розходження між ідейним змістом і формою. Карпенко-Карий, як уже говорилося, хотів відтворити не самі події епохи «руїни», а зміст епохи через взаємовідносини людей тієї епохи. Тому події епохи «руїни» він взяв лише за фон для драми, де головною героїнею є не тільки не видатна, а навіть і не історична особа, а лигдана Гандзя. Не випадково, на сцені немає гетьмана Дорошенка, який був основним винуватцем боротьби, про яку йде мова у драмі. Настрій українського народу епохи «руїни» Карпенку-Карому вдалось показати окремо і незалежно від основного сюжету драми. Так, в першій дії, яка композиційно майже не зв'язана з сюжетом драми, але цікава сама по собі, як реалістична історична сценка, в якій селяни і рядові запорожці, випивши по чарці в корчмі, скаржаться на своє життя і обвинувачують в цьому козаку старшину, яка торгувала Україною і долею українського народу задля власної матеріальної користі і політичної кар'єри:

- Хома. Що там шукать місця куди тікать, – тікай, куди попало! Я вже третій раз тікаю на той бік Дніпра. Підніметься тут завірюха - я туди, затихне -сюди, в старе гніздо, як чорногуз! Погане життя! Біда! Не знає хто тут пан, чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець! Йй – богу! Послухай ляха – свої б'ють та ще й татар наведуть, а ті в полон всіх забирають; послухай Дорошенка – Ханенко б'є; послухай Ханенка – Дорошенко б'є! По тричі на рік присягаєм і зраджуєм – то одному, то другому, то третьому! Геть розпаскудили народ...

- Запорожець. А ви не слухайте ні одного, ні другого, ні третього, і нікому не присягайте!

- Хома. Отак, як бачиш! З'явившись сюди, запорожці навчають не слухать нікого! А мир колотиться й колотиться...»

На жаль, таких сценок мало в драмі.

Поразка великого драматурга в художній реалізації безумовно оригінального замислу дала такий різкий контраст, який виявився між «Савою Чалим» і «Гандзею», написаними на близькі теми, викликала великий резонанс. Ідучи в задуманому напрямку, Карпенко-Карий міг дати або другий шедевр, на зразок «Сави Чалого», або ж провал. На жаль, стався провал. Але помиляються ті критики, які вважають, що цей провал був причиною згасання і занепаду творчих сил і майстерності великого драматурга. І ідейні, і художні недоліки реалістичної творчої манери, моралізаторство і слабке відтворення життя, а також історії були в Карпенка-Карого і до написання «Гандзі», «Суєти» і «Житейського моря». Посилення ж цих рис, особливо в «Гандзі», «Суєти» і «Житейському морі» зумовлене, насамперед, самими темами, де Карпенко-Карий основну увагу приділяє критиці не економічних чинників життя, які він добре знав, а критиці морально-етичних норм сучасного йому суспільства і вимагає нових форм і методів освіти, виховання молодого покоління, нових принципів його моралі.

Література

1. Антонович Д. Триста років українського театру. - Прага, 1925.
2. Бентлі З. Жизнь драмы. - М., 1978.
3. Берковский Н. Теория немецкого романтизма. - Л., 1934.
4. Борщаговський О. Драматургія Тобілевича. - К., 1948.
5. Білецький Л. Українська драма. - Львів, 1922.
6. Дем'янівська Л. І. Карпенко-Карий (Тобілевич). - К., 1995.
7. Дем'янівська Л. Українська драматична поема.: Проблематика, жанрова специфіка. - К., 1984.
8. Дмитрова Л. Український театр ХХ ст. - К., 1929.
9. Дмитриев А. Теория западноевропейского романтизма. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. - М., 1980.
10. Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. - К., 1924.
11. Козлов А. Українська дожовтнева драматургія. - К., 1991.
12. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. - К., 1983.
13. Лессінг. Гамбурзька драматургія. Теорія драми в історичному розвитку. - К., 1950.
14. Мамонтов Я. Драматургія І. Тобілевича. (Тобілевич І. Твори: у 6-ти т. - Т.6-Х., 1931.
15. Мороз Л. Деякі особливості трагедії в українській драматургії 11-пол. ХІХ – початку ХХ ст. (Фольклорні традиції і жанр). - К., 1968.
16. Ревуцький Д. Українські думи та історичні пісні. - К., 1919.
17. Рильський М. Героїчний епос українського народу. - К., 1958.
18. Саксаганський П. “По шляху життя”, ДЛВ, 1935. - С. 205.
19. Українка Л. Європейська соціальна драма кінця ХІХ ст., Твори, Книгоспілка, т.ХІІ.
20. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Драми та комедії. - Т.1., “Життя і слово”, кн.1, 1897.
21. Шнайдер Б. Трагедія “Сава Чалий” Карпенка-Карого. - К., 1950. - С.173.
22. Януш Я. Мова української класичної драматургії. - Львів, 1983.